

Dragoș Iliescu

Metodologia Q

Tehnoredactor: Cristian Lupeanu

Toate drepturile asupra acestei ediții aparțin Editurii Comunicare.ro, 2005

SNSPA, Facultatea de Comunicare și Relații Publice „David Ogilvy“

Strada Povernei 6–8, București

Tel./fax: (021) 313 58 95

E-mail: difuzare@comunicare.ro

www.editura.comunicare.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

ILIESCU, DRAGOȘ

Metodologia Q / Dragoș Iliescu. – București: Comunicare.ro, 2005

Bibliogr.

ISBN 973-711-071-4

159.9:316

Cuprins

Capitolul 1. Introducere în metodologia Q

1. Aspecte introductive • 7
  - 1.1. Subiectivitatea – concept central în metodologia Q • 11
  - 1.2. Discurs și comunicare. Concourse Theory • 12
2. Metodologia Q, aspecte epistemologice. Constructivismul • 13
3. Măsurarea modelelor mentale prin Q • 22
  - 3.1. Introducere • 22
  - 3.2. Considerații conceptuale asupra constructului de model mental grupal • 23
  - 3.3. Tehnici de măsurare a modelelor mentale. Viziune preliminară • 26
  - 3.4. Algoritmul PathFinder • 30
  - 3.5. Scalarea multidimensională • 34
  - 3.6. Hărțile cognitive (Cognitive mapping) • 36
  - 3.7. Concluzii. Hărțile mentale și metodologia Q • 41

Capitolul 2. Q-sort ca tehnică de culegere a datelor

1. Introducere • 45
2. Selecția stimulilor • 45
3. Alegerea procedurilor de sortare • 47
4. Probleme legate de distribuția Q-Sort-ului. „Clubul metafizic“ și legea erorilor • 50
5. Strategie pentru completarea (ordonarea) unui Q-Sort. Pași procedurali • 51
6. Interviuurile post-sortare • 53
7. Universul cercetării. Eșantionarea participanților la studiile Q • 54
8. Fidelitatea ca rezultat al procedurii de sortare. (Semiotică, reificare și implicare în sarcină) • 57
9. Analiza de item • 63
10. Avantaje și limitări ale Q-Sort • 72

Capitolul 3. Analiza factorială de tip Q ca tehnică de analiză a datelor

1. Introducere în analiza factorială • 75
  - 1.1. Modele de design în analiza factorială • 75
  - 1.2. Sensuri epistemologice ale analizei factoriale • 78
  - 1.3. Generalizarea rezultatelor analizei factoriale • 81

2. *Analiza factorială de tip Q – introducere* • 82
  - 2.1. *Analiza factorială Q și analiza de cluster – comparare* • 83
  - 2.2. *Motivul preferinței pentru extracția centroidă (de tip Thurstone) și rotația manuală a factorilor* • 85
3. *Aspecte tehnice ale analizei factoriale Q* • 86
  - 3.1. *Algoritmul extracției factoriale* • 87
  - 3.2. *Oprirea extracției factoriale* • 92
  - 3.3. *Cazurile pure, mixte și nule și impactul lor asupra factorilor* • 97
4. *Rotația factorilor în analiza Q* • 100

Capitolul 4. Interpretarea semnificației factorilor

1. *Principii ale interpretării factorilor* • 111
2. *Aspecte tehnice ale interpretării factorilor. Scorurile factoriale* • 112
3. *Aspecte narative ale interpretării factorilor* • 121
4. *Scalarea multidimensională* • 144

Capitolul 5. Exemple și utilitate practică

1. *Psihodiagnoza personalității și California Q* • 163
2. *Q în diagnoza organizațională* • 174
  - 2.1. *Introducere* • 174
  - 2.2. *Considerații metodologice privind diagnoza culturii organizaționale* • 176
  - 2.3. *Construcția ODQ* • 180
  - 2.4. *Concluzii* • 196
3. *Metodologia Q în cercetarea de marketing și publicitate* • 196
  - 3.1. *Segmentarea atitudinilor în cercetarea de marketing* • 196
    - 3.1.1. *Practica segmentării psihografice cu ajutorul metodologiei Q. Segmentarea utilizatorilor ATM-urilor* • 198
    - 3.1.2. *Practica segmentării psihografice cu ajutorul metodologiei Q. Segmentarea consumatorilor de băuturi alcoolice din România* • 203
  - 3.2. *Segmentarea atitudinilor cu privire la publicitate* • 211
  - 3.3. *Segmentarea cititorilor în cercetarea de media* • 217
    - 3.3.1. *Segmentarea psihografică a audiențelor și profiluri de cititori în cazul unui cotidian local* • 221
4. *Metodologia Q în cercetarea politică și marketingul politic* • 225
  - 4.1. *Implicarea politică, caracteristici și categorii* • 225
  - 4.2. *Problema obligației politice* • 231
  - 4.3. *Segmentarea expectațiilor politice* • 235

Bibliografie • 251

Capitolul 1

Introducere în metodologia Q

1. Aspecte introductive

Metodologia Q oferă un fundament pentru studiul sistematic al subiectivității și aceasta este principala sa caracteristică ce o recomandă tuturor cercetătorilor interesați de aspectele calitative ale comportamentului uman. Abordarea cea mai tipică este aceea în care unei persoane i se prezintă un set de enunțuri referitoare la un anumit subiect, iar apoi i se cere să le ordoneze, de obicei pe baza unui continuum „de acord”–„în dezacord”. Această operație se numește „sortare Q” (Q sorting). Important este că toate enunțurile sunt nu expresii factuale, ci în exclusivitate probleme de opinie, iar acest lucru este accentuat și mai mult de faptul că subiectului i se cere să ordoneze aceste enunțuri din propriul punct de vedere, deci în funcție de semnificația pe care el le-o atribuie, în funcție de felul în care el le interpretează și de felul în care se relaționează la ele.

Este evident că nu există un mod „corect” sau „greșit” de a sorta respectivele enunțuri; nu există nuanțe privind adevărul atunci când trebuie exprimate opinii personale, subiective. Răspunsul care li se cere subiecților nu se referă la întrebarea „cum se desfășoară un anumit fenomen”, ci la întrebarea „ce cred eu despre respectivul fenomen”. Cercetătorul se concentrează în obiectivele sale asupra descoperirii nu a realității, ci a opiniei subiecților referitor la realitate. Toate aceste ordonări sunt, deci, structuri de subiectivitate, și tot ceea ce poate fi adunat prin chestionarea subiecților cu ajutorul unui Q-Sort nu înseamnă altceva decât exact atâtea structuri subiective, viziuni subiective, opinii despre un anumit fenomen câți subiecți participă la cercetare.

Avantajul metodei Q constă însă și în faptul că izează de una din cele mai puternice tehnici statistice, cu imense valențe exploratorii: analiza factorială. Structurile de subiectivitate culese de la indivizi sunt supuse unei analize factoriale și rezultă în factori care nu reprezintă de fapt altceva decât segmente de subiectivitate. Interesul metodologiei Q se plasează chiar aici, asupra acestor segmente de subiectivitate, asupra gradului în care ele sunt similare sau disimilare. Din aceste motive problema reprezentativității, atât de importantă pentru cercetarea socială în general – care obține această reprezentativitate cu mari eforturi și doar cu ajutorul legilor numerelor mari – devine relativ puțin importantă. În principiu – și asta se întâmplă destul de des în practică –, cazurile singulare pot deveni ținta unor cercetări seminale.

Ceea ce se numește astăzi „metodologie Q” sau, mai frecvent, „Q-Sort”, este un concept de cercetare novator, dar deloc nou. Deși în ceea ce privește folosirea sa pe scară largă de către cercetători face încă pași timizi și se confruntă cu o acută desconsiderare și o curioasă neîncredere, metodologia Q a fost pentru prima dată propusă încă din 1935.

Părintele metodologiei Q este William Stephenson, fizician (doctoratul la Universitatea din Durham, 1926) și psiholog (doctoratul la Universitatea din Londra, 1929), care a fost ultimul asistent al lui Charles Spearman, inventatorul analizei factoriale. Viziunea originală a lui Stephenson despre analiza factorială, care constituie una dintre bazele metodologiei Q, a fost prezentată într-o scrisoare deschisă adresată revistei *Nature* în 1935, și aceasta este considerată și astăzi data de naștere a noii metodologii.

Metodologia Q a fost privită încă de la începuturile ei cu neîncredere, renăscând controverse și fiind respinsă de mediile academice, în principal datorită paradigmei pe care o presupune pentru orice demers de cercetare integral bazat pe principiile sale. În ultimii ani a fost însă redescoperită în majoritatea științelor sociale, deși în psihologie este folosită, de obicei, doar în ceea ce privește tehnica de culegere a datelor care îi este specifică (Q-Sort).

Lucrarea prin care Stephenson a încercat să ducă metodologia Q la consacrare a fost publicată în 1953, sub titlul *Studiul comportamentului: Tehnica Q și metodologia sa (The Study of Behavior: Q-technique and Its Methodology)*. Controversele născute atunci au fost destul de accentuate, ideile lui Stephenson stârnind critici din partea unor nume mari din psihologie, precum Eysenck, McNemar, Cronbach etc. Motivul pentru care a fost cu obstinație respinsă de cercetători și exclusă din manualele de metodologie este chiar vocea extrem de autorizată în acea vreme a lui Lee Cronbach, care, într-unul din articolele sale (Cronbach & Gleser, 1953), spune răspicat că „este imperativ să-i descurajăm pe studenții de psihologie să folosească designurile de cercetare ale lui Stephenson așa cum le prezintă acesta“.

Toate aceste critici nu au putut, totuși, să nu recunoască valențele novatoare ale metodei propuse de Stephenson. Chiar unele dintre cele mai accentuate poziții împotriva metodologiei Q au recunoscut faptul că aceasta „va sta fără dubii alături de scalele Guttman ca fiind cele mai importante contribuții recente la tehnica de măsurare folosită în psihologie“ (Turner, 1955).

În ceea ce privește motivul pentru care este folosită în denominarea acestei metodologii litera Q, suntem nevoiți să facem o scurtă divagație explicativă cu privire la controversa Q-R. Litera R este o generalizare a coeficientului de corelație r al lui Pearson și se folosește ca majusculă pentru a desemna în general acea metodologie care corelează trăsături și abilități (variabile psihologice deci). Litera Q a fost folosită, se pare, pentru prima dată de Godfrey Thomson (1935, cf. Brown, 1980), pentru a desemna corelația dintre persoane, diferită de corelația convențională r care se stabilește de obicei între variabile. Stephenson (1935) a folosit subsecvent Q pentru a se referi în general la metodologia ce preferă corelarea persoanelor, și nu a variabilelor. Stephenson (1936) a accentuat însă că metodologia Q, de exemplu, nu se poate confunda cu analiza de tip Q a unei matrice de date de tip R (transpusă pentru o analiză pe persoane), ci înseamnă mai mult decât atât, presupunând un design special și mai ales o anumită atitudine și asumarea anumitor principii din partea cercetătorului.

Încă de la primele încercări de a face publică viziunea sa despre metodologia Q, Stephenson (1935) a încercat să facă diferența între aceasta și metodologia R, care este folosită în mod tradițional în psihologie. În conformitate cu această diferențiere, „metodologia R se referă la o populație selectată, de n indivizi, fiecare dintre ei măsurat pe baza a m teste“, iar „metodologia Q se referă la o populație de n teste diferite (ori eseuri, trăsături sau orice alt material măsurabil), fiecare dintre ele aplicat unui număr de m indivizi“ (Stephenson, 1935).

Trebuie remarcate în acest context nuanțările subtile făcute de Stephenson, pentru că ele sunt esențiale pentru înțelegerea motivului pentru care contradicțiile persistă și astăzi. În primul caz, al metodologiei clasice, R, se presupune că indivizilor li se aplică o măsurare, iar ei asistă cvasi-pasiv la aceasta, ca și cum li s-ar lua presiunea arterială sau li s-ar măsura înălțimea. Această modalitate este considerată „obiectivă”, iar atitudinea persoanei față de măsurare este pasivă. În cazul metodologiei Q, individul face în mod activ ceva, adică măsoară „populația” ca material care trebuie evaluat. Această modalitate este subiectivă, produce doar măsurări individuale, fiecare din punctul de vedere subiectiv al persoanei implicate în măsurare. După cum a remarcat Stephenson (1935b), „înainte, indivizii obțineau scoruri, acum testele obțin aceste scoruri, datorită operării indivizilor asupra lor”.

Problema fundamentală a întregii controversă, sugerată deja de Stephenson (1936a), a fost demonstrată într-un studiu foarte interesant de unul dintre discipolii săi (Brown, 1972). Au fost măsurate 25 de dimensiuni corporale (lungimea mâinilor, a picioarelor, greutatea, grosimea antebrațului etc.) pentru un număr de 20 de subiecți. Desigur că toate cele 25 de măsuri corporale pot fi privite drept măsuri obiective, la fel cum se pretind a fi rezultatele unor teste care măsoară, de exemplu, inteligența ori acuitatea perceptivă a indivizilor. Folosindu-se aceste măsuri considerate obiective, datele au fost supuse unei analize factoriale de tip R, rezultând o segmentare a co-varianțelor pe baza a opt factori. Astfel, s-a stabilit că un factor conține lățimea umerilor și a pieptului, altul conține lungimea brațelor și a picioarelor etc.; este astfel evident – și deocamdată nimic nou aici – că analiza factorială de tip R rupe întregul în părți, fiind, deci, eminent analitică. Prin transpunerea matricei de corelații s-a trecut însă și la o analiză de tip Q, pe subiecți, care a rezultat într-un singur factor în care se grupează toți subiecții. Factorul acesta acoperă 99% din varianță și demonstrează un truism: toți oamenii sunt aproximativ asemănători în ceea ce privește raportul dimensiunilor lor corporale. Este evident, deci – și nici aici nu găsim nimic nou cu adevărat, ci doar o excelentă ilustrare a unei afirmații principiale –, că analiza de tip Q este eminent sintetică: nu rupe întregul în părți, ci ține părțile la un loc și evaluează structura din care acestea fac parte.

Problema expusă aici se poate traduce, de asemenea – și a fost tradusă ca atare și de Stephenson (1939) –, din perspectiva factorilor fracționali și non-fraționali. Ca o extensie matematică a analizei logice în designul de cercetare, metodologia R explică un fenomen prin divizarea acestuia în părți componente, într-un mod esențialmente similar cu cel folosit de fizică ori de chimie pentru separarea materialelor în molecule, atomi și particule subatomice. Natura este explicată doar prin reducerea ei în părți componente. Regresia, regresia multiplă, analiza de varianță și alte strategii asemănătoare au exact același scop, funcționând pe baza ipotezei conform căreia întregul este egal cu suma părților sale componente (plus eroare, desigur).

Stephenson nu a dorit niciodată ca prin propunerea metodologiei Q să pună sub semnul întrebării validitatea analizelor de tip R. Ele sunt, desigur, necesare și utile. Și, la urma urmei, după cum observă exegeții săi în acest context (Brown, 1993), Stephenson a fost fizician. A înțeles, cu toate acestea, că există și fenomene care nu pot fi analizate în acest mod reduționist, fără a fi distorsionat nepermis de mult. Este imposibil să vizionăm o piesă de teatru ascultând separat ce recită fiecare actor, este imposibil să ascultăm o melodie ascultând separat și pe rând partitura fiecărui muzician etc. Ca mențiune anecdotică, putem să amintim cuvintele lui

Hermann Hesse, care, în urma unor ședințe de psihanaliză cu Jung, a remarcat că „pentru analiști o relație veritabilă cu arta este imposibil de atins: le lipsește simțul pentru așa ceva“ (cf. Brown, 1993).

Metodologia Q, pe de altă parte, este sintetică, nonfracțională, iar distincția a fost extraordinar de bine demonstrată de studiul citat anterior (Brown, 1972), care privea factorizarea măsurilor corpului uman, în care analiza R a produs un număr mare de factori, iar analiza Q a produs un singur factor.

Subiectivitatea a constituit încă de la început obiectul declarat de studiu al metodologiei propuse de Stephenson și probabil că acesta este motivul pentru care psihologii acelor vremuri nu au putut accepta viziunea sa. Psihologia anilor '30-'50 era obsedată în primul și în primul rând de obiectivitate, luptându-se în continuare cu ceea ce Pavelcu (1972) avea să numească „drama psihologiei“: necesitatea demonstrării capacității acestei științe noi de a cunoaște *obiectiv* datele realității. Este evident, așadar, că în acest context îndemnul de a studia *subiectivitatea* putea să pară desuet sau chiar periculos.

Diferența majoră între metodologia Q și metodologia clasică, R, nu este dată deci de matematica analizei factoriale, deși aceasta constituie o diferență notabilă. Incompatibilitatea majoră este susținută de ceea ce trebuie măsurat și de felul în care aceste două paradigme concurente, R și Q, își propun să măsoare respectiva realitate.

La ora actuală viziunea „obiectivă“ asupra problemei pare să fi avut câștig de cauză. Viziunea lui Cyril Burt, principalul adversar al lui Stephenson, a fost adoptată ca metodologie și a condus la elaborarea distincțiilor sistematice între metodologiile Q și R, ca metodologii concurente ce apelează la analiza factorială. În plus, după cum vom vedea, au fost conturate și alte tipuri de metodologii concurente, pe baza aceluiași distincții fiind subliniate și explicate de către Cattell (1978) distincțiile între metodologiile P, S, O etc. Marea eroare în care cad toate aceste distincții este aceea privind unicitatea matricei de corelații; deși viziunea „obiectivă“ spune că analiza Q și analiza R sunt bazate pe transpoziții ale aceleiași matrice de corelații, deci pe aceleași date, acest punct de vedere este în contradicție cu ideile lui Stephenson, care considera metodologia Q – înlocuind analiza pe variabile – mai mult decât o simplă analiză pe subiecți. Această subtilă nuanțare va fi discutată pe larg în capitolul dedicat analizei factoriale.

În ultima perioadă (începând cu anii '80), ideile lui Stephenson au început să prindă contur și să obțină adevărate în afara psihologiei. Impulsionate inițial chiar prin cartea lui Stephenson, *The Play Theory of Mass Communication* (1988), aceste preocupări recente au rezultat într-o serie de articole și publicații care se pare că reușesc să clarifice locul și rolul metodologiei Q în cadrul științelor sociale. Mai mult, ele reușesc să demonstreze aplicabilitatea acestei metodologii originale în practică, în abordarea, de fapt, a oricărui aspect al cunoașterii umane.

În 1977 s-a început publicarea unei reviste de specialitate, internaționale, intitulată *Operant Subjectivity: the Q Methodology Newsletter*. Aceasta se află acum la al cincisprezecelea volum și a fost adoptată ca publicație oficială a Societății Internaționale pentru Studiul Științific al Subiectivității (*International Society for the Scientific Study of Subjectivity*). Societatea s-a reunit anual începând cu 1985 și urmărește consacrarea metodologiei Q și a ideilor lui William Stephenson în psihologie, sociologie, comunicare, științe politice, sănătate etc.

1.1. Subiectivitatea – concept central în metodologia Q

Subiectivitatea este un concept des folosit în științele sociale, însă, în ciuda acestei folosiri frecvente, nu este niciodată un concept central pentru psihologie. Semantica termenului îi atribuie astăzi psihologului conotații mai degrabă peiorative și conține tot ceea ce ar trebui evitat, respins, inhibat etc. Sabini & Silver (1982) oferă, de exemplu, o listă cu opt semnificații diferite ale termenului „subiectivitate“, printre care și cele de emoție, punct de vedere, opinie personală, eroare, iluzie.

În multe cazuri subiectivitatea este privită ca fiind substantivă, o poziție rațională și controlabilă, ceea ce reprezintă tocmai viziunea datorită căreia cercetătorii realităților sociale sunt îndemnați să evite „bunul simț“ și să adopte „atitudini raționale“. Pletsch (1985), de exemplu, se referă la anumiți cercetători care „cultivă subiectivitatea“, ca și cum aceasta ar fi în vreun fel un act voluntar sau o aptitudine ce ar putea fi îmbunătățită prin efort voluntar. Ellis & Flaherty (1992) consideră subiectivitatea ca fiind „cel mai mare pericol pentru modelul actorului social rațional“, adoptat de sociologia modernă, ca și cum această viziune așa-zis rațională asupra realității sociale ar fi altceva decât o suprasimplificare analitică și, ca atare, doar o altă poziție subiectivă.

Psihologia modernă a încercat cu obstinație să se distanțeze de conceptele psihologice de tip subiectiv. Astfel, de cele mai multe ori problema subiectivității a fost echivalată cu conceptul de „eroare“ și apoi ignorată, pe baza principiilor pozitivistice, în favoarea cercetării unor evenimente măsurabile prin compararea cu lumea exterioară, fizică.

Stephenson este unul dintre primii teoreticieni ai psihologiei care au încercat să salveze subiectivitatea de stigmatul „mentalismului“, oferind în același timp un fundament științific pentru studiul subiectivității ca fenomen psihologic.

Semnificația acordată de Stephenson (1953) termenului de „subiectivitate“ a fost aceea de „observare a lucrurilor exclusiv din propriul punct de vedere“. Este vorba, așadar, de felul în care individul vede lucrurile, ținând de dinamica intimă a proceselor mentale. În acest sens, Stephenson a încercat să păstreze ceea ce este cu siguranță empiric, însă a fost considerat ca non-empiric de către diferitele forme de behaviorism, pozitivism sau empirism: subiectivitatea individului ca eveniment psihologic de sine stătător, acele observații, reflecții, păreri, opinii personale asupra realității care formează de fapt viața noastră.

Ideea principală care a stat la baza încercării lui Stephenson a fost aceea că indivizii nu acționează în nici un moment al vieții lor sociale sau psihologice în funcție de „obiectivitate“, ci în funcție de modul în care percep această obiectivitate – deci în funcție de propria subiectivitate. Fiecare fenomen cu valențe sociale este perceput de actorii implicați în modalități care, deși pot fi reduse la un numitor comun (numit mai degrabă prin convenție „obiectivitate“), sunt de fapt sensibil diferite.

Stephenson a fost interesat în special de găsirea unei modalități de a releva subiectivismul inerent oricărei situații – judecăți estetice, interpretări poetice, percepții ale rolurilor organizaționale, atitudini politice, valori și stiluri de viață etc.

În această perspectivă, în care modalitatea de construire a „subiectivității“ este centrul întregului demers, viața, așa cum este ea trăită de fiecare persoană în parte, precum și părerea personală, opinia fiecărui individ, devin critice. Din acest punct de vedere, putem spune că metodologia Q este centrată pe studiul subiectivității. Trebuie însă remarcat extraordinarul